

Byggeskik og miljøer på Bornholm – i al korthed

Artikel, tegninger og de nyere foto's af Niels-Holger Larsen

Bornholm har ingen herregårde og ingen landsbyer.

Fra meget gammel tid har landskabet været præget af større enkeltgårde, og spredt på de mere dårlige jorder en del små "udbyggere", dvs. husmandssteder. Rundt langs kysten ligger der større købstæder og en del fiskerlejer. Kun en købstad er placeret inde på øen, nemlig Aakirkeby, hvor også Bornholms største kirke ligger. Der er 15 landsogne, med hver deres kirke.

Man fornemmer stadig dette i de store landskabsbilleder, men udviklingen fra slutningen af 1800-tallet har ændret noget på det.

Især andelstidens mejerier og brugsforeninger, og det jernbanelenet, som blev anlagt fra 1900 og frem til 1916, var med til at opbygge en del stationsbyer, der på mange måder kunne minde om landsbyer. Flere steder ligger kirkerne dog lidt væk fra disse bydannelser.

Fig 1: Kort 1750 – gårde og sogne.

Fig. 1. Kort, tegnet på grundlag af Hammers kort, målt 1746-1751. Bornholm var opdelt i 15 sogne fordelt i 4 herreder. Sognegrænserne er formentlig opstået i tidlig middelalder, og de følger mange steder naturlige skel såsom åløb og Højlyngen. Alle sogne havde en kyststrækning for at få adgang til fiskeri og bjergning ved strandinger. Sognegrænserne har næppe ændret sig meget frem til 1750, den tid som Hammers kort blev opmålt. Først ved udstykningen af udmarkerne i midten af 1800-tallet blev de visse steder reguleret og ført igennem Højlyngsområdet. De sorte prikker viser samtlige selvejer- og vornedegårde, som fordeler sig nogenlunde ligeligt i de fire herreder. Gårdene er alle fritliggende og ikke knyttet sammen i landsbyer. Udmarkerne, med den store Højlyng midt hen over øen, var det eneste fællesareal, hvor dyrene græssede, og hvor der kunne hentes lidt brændsel.

Fig 2: Sellesborg i Nylars, 1955. En typisk større firlænget gård med den særlige femte længe inde på gårdspladsen, kaldet "gårdkone". I det flade landskab på Sydbornholm ses her Nylars rundkirke, og tæt ved landevejen en stationsby, opstået ved anlæggelse af jernbanen Rønne-Nexø i 1900 (nedlagt i 1960'erne). Længst væk i horisonten ses den store skov Almindingen. Foto: Sylvest, Det kgl. Bibliotek.

Fig 3: Bindingsværkskonstruktion.

Der var ikke stor forskel i byggeskikken – gårdene og bygningerne – på landet, i byerne og fiskerlejerne.

I byerne lå der store gårde, som havde landbrug med marker udenfor byen – det fornemmer man mange steder stadig i dag.

Hvordan byggede man sine huse - i bindingsværk! Det har været tradition fra middelalderen og frem til omkring 1900, men allerede i begyndelsen af 1800-tallet begyndte man at bygge grundmurede huse med mursten. Selvom Bornholm er rig på granit, sandsten og kalksten, var det kun i de middelalderlige kirker og borge, at man anvendte sten. Dog var husenes fundamenter - fodmurene, soklerne, som regel sat af solide sten.

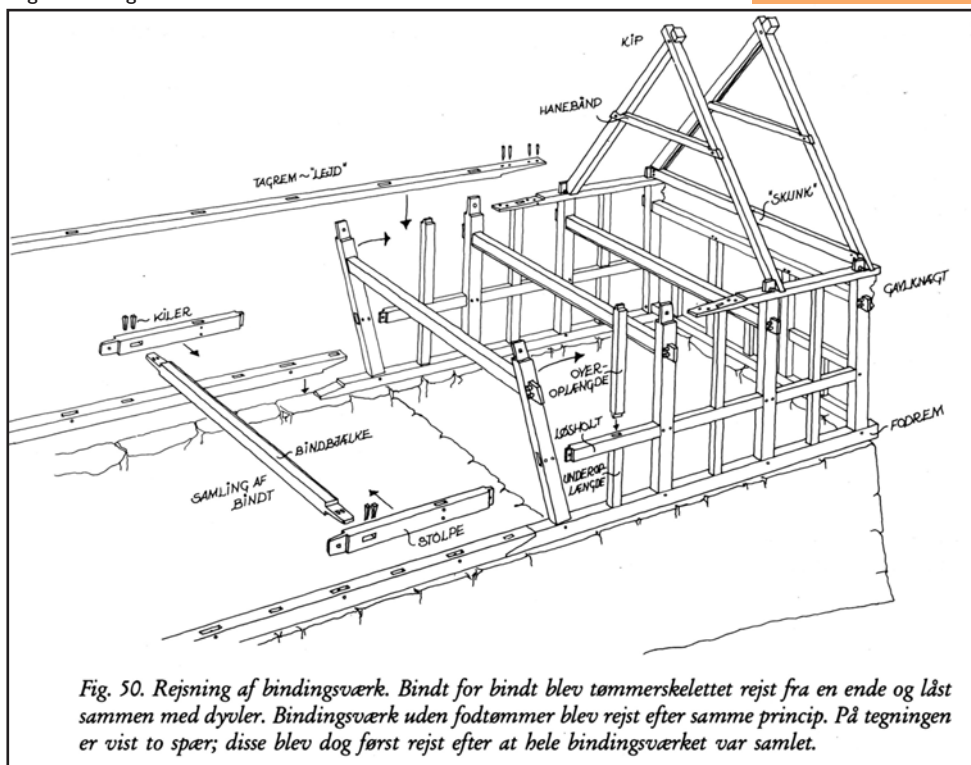

Fig. 50. Rejsning af bindingsværk. Bindt for bindt blev tømmer skelettet rejst fra en ende og låst sammen med dyvler. Bindingsværk uden fodtømmer blev rejst efter samme princip. På tegningen er vist to spær; disse blev dog først rejst efter at hele bindingsværket var samlet.

Bindingsværket var for så vidt meget lig andre egnes bindingsværk. Som regel egetræ og lerklining, og når der var råd til det, blev der brugt brændte mursten i bindingsværket.

Der fandtes ikke nåletræ, fyr og gran, før det blev plantet fra begyndelsen af 1800-tallet, og der gik nogle år ind i 1800-tallet, før dette kunne skoves og bruges. Man måtte importere fyr og gran til især bjælker, remme, spær, lægter, gulve og snedkerarbejde. Man brugte også gerne andre træsorter, som man havde i bøndernes skove, især ask og elm, men der kunne også bruges kirsebær, pil og avnbøg.

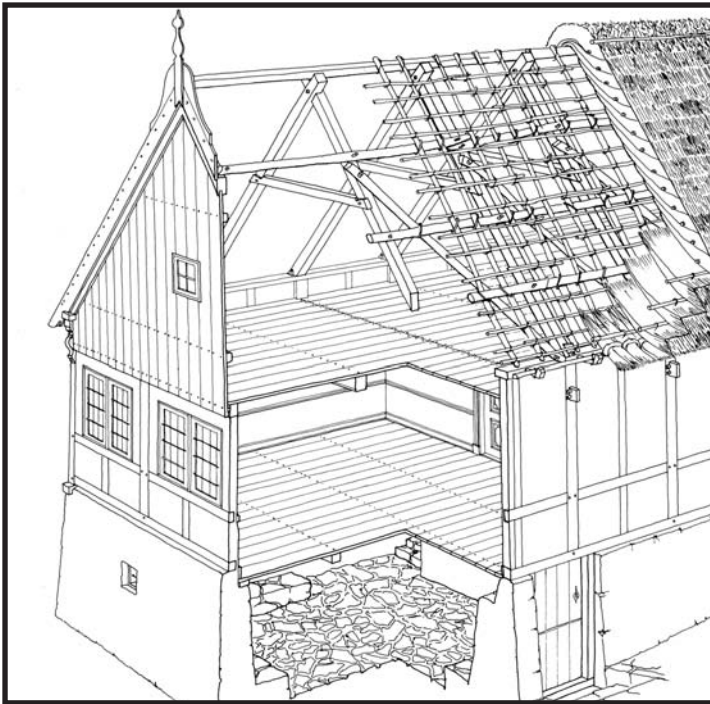

Fig 4 øverst: Gavludsnit i en typisk salsgavl fra 1700-tallet. I kælderens var der forråd med saltet flæsk, sild og her lå også gårdens øl. På Salen over kælderens var der kister med kostbare tekstiler, måske en gæsteseng, skab og et klæbbord, hvor de døde kunne "ligge lig"- salen blev ellers brugt til festlige lejligheder, og var gårdens fornemste rum, forsvarligt aflåst. Ofte var der en indvendig nedgang. På loftet lå gerne kornet, tørt og godt. Halmtaget er her vist med en meget gammel opbygning med åse og rafter som underlag for den bundne langhalm, fastholdt med hasselkæppe og vidjer.

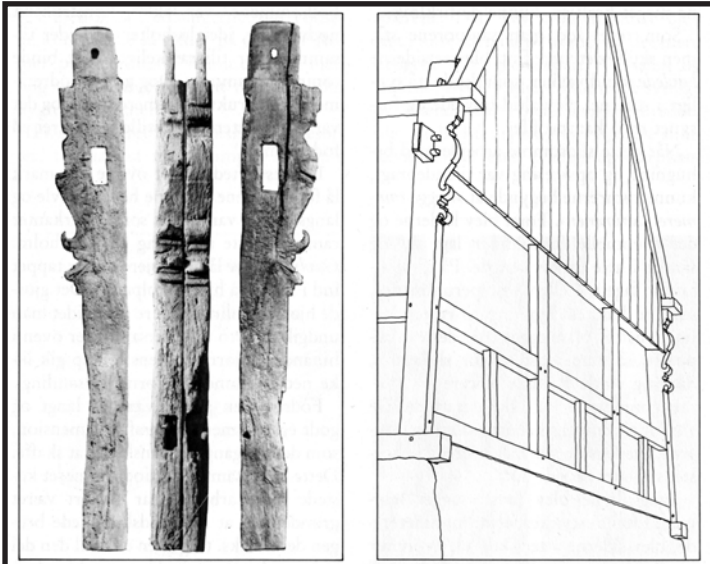

Fig 5 midt: Gavlstolper med knægte, udskåret i ét med gavlstolpen, er en særlig skik som ikke findes andre steder i Danmark.

Det bornholmske bindingsværksbyggeri har sin storhedstid fra første halvdel af 1700-tallet og frem til midten af 1800-tallet.

Gårdene blev opført som store firlængede gårde, hvor længerne sjældent var sammenbyggede, og stuehuset var forbeholdt beboelse, normalt med 15-22 fag.

1700-tallets bindingsværk og især stuehusene var solide med fodtømmer og hjørnestolper, prydet med gavlknægte.

Gårdene ligger ofte på let skrående terræn, og det gav mulighed for gode kældre i den ene ende af stuehuset, der på denne måde fik store høje fodmure.

Desuden er "husbrande" og vejrfloje, siddende på gavlene kendetegende for de bornholmske bindingsværkshuse.

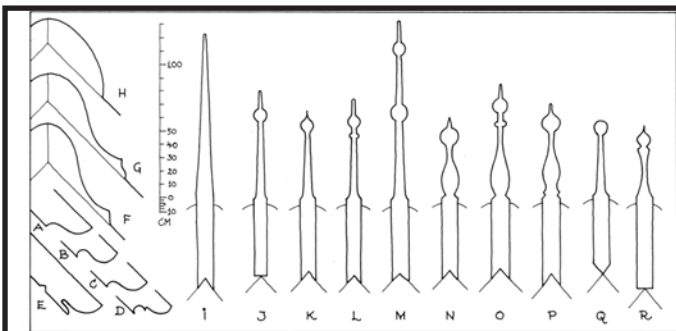

Fig. 77. Vindskeider, husbrande og sidefløje. De viste udformninger findes over hele øen og tilsyneladende er der ingen lokale forskelle, og de er næppe ældre end omkring 1800. Vindskeiderne A, B og C er mest almindelige og af husbrandenes sidefløje er F mest udbredt, H er en simplere form. Blandt husbrandene er J, K, N, P og Q de hyppigst forekommende.

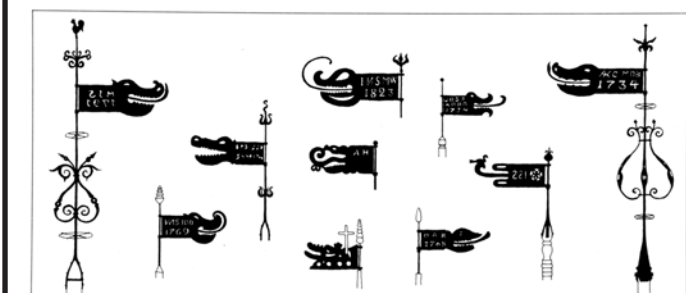

Fig. 78. Vindfløje. Efter opmåling af K. Thorsen, 1920.

Fig 6.: Husbrande er en meget typisk og udbredt gavlprydelse. Her er det eksempler på husbrande fra 1800-tallet. Ofte blev husbrandene forsynet med vejrfloje.

Fig 7 øverst: Husbrænde af en ældre type, måske med aner fra middelalderen. Det er lange udskårne egestokke, som ofte bar vejrfloje.

Fig 8 midt: De klassiske stuehusindretninger i 1700-tallet. Plan A viser en stuehustype, som var almindelig i 1700-tallets første halvdel. Det karakteristiske ved denne plan var de to ildsteder, og at der kun var een stue, som kunne opvarmes. Plan B blev den traditionelle type i de efterfølgende ca. 100 år. Den væsentligste ændring bestod i, at der nu var opvarmede stuer. Herberg og sal havde samme funktion, hvorimod krohuset ændrede karakter. Mælsalen blev et gæste- og selskabsrum, og hele denne del af stuehuset fik sin egen forstue. Traditionen med et spisekammer langt fra køkkenet, men i god sikkerhed ved storstuen, blev dog mange steder bibeholdt. For både plan A og B gælder det, at der var mange varianter. For type A var det især i fagene med krohus og stegers og for type B i de de tilsvarende fag med mælsal og bryggers

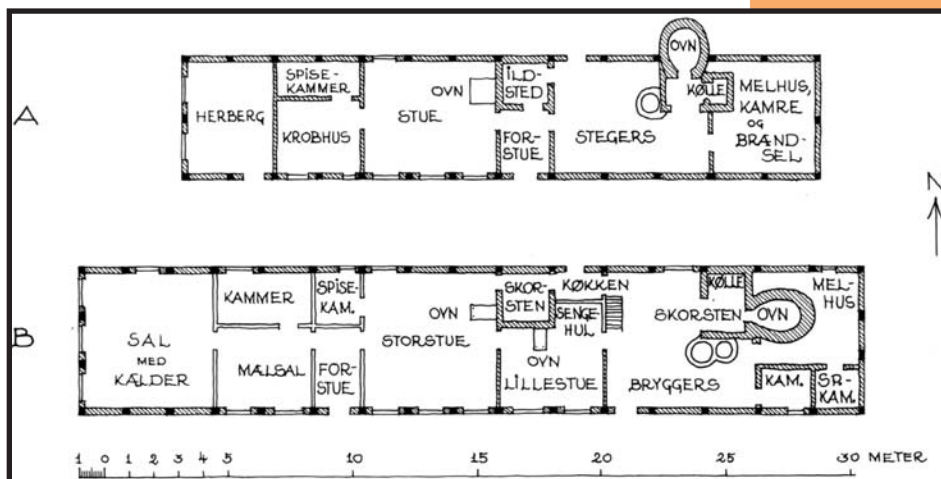
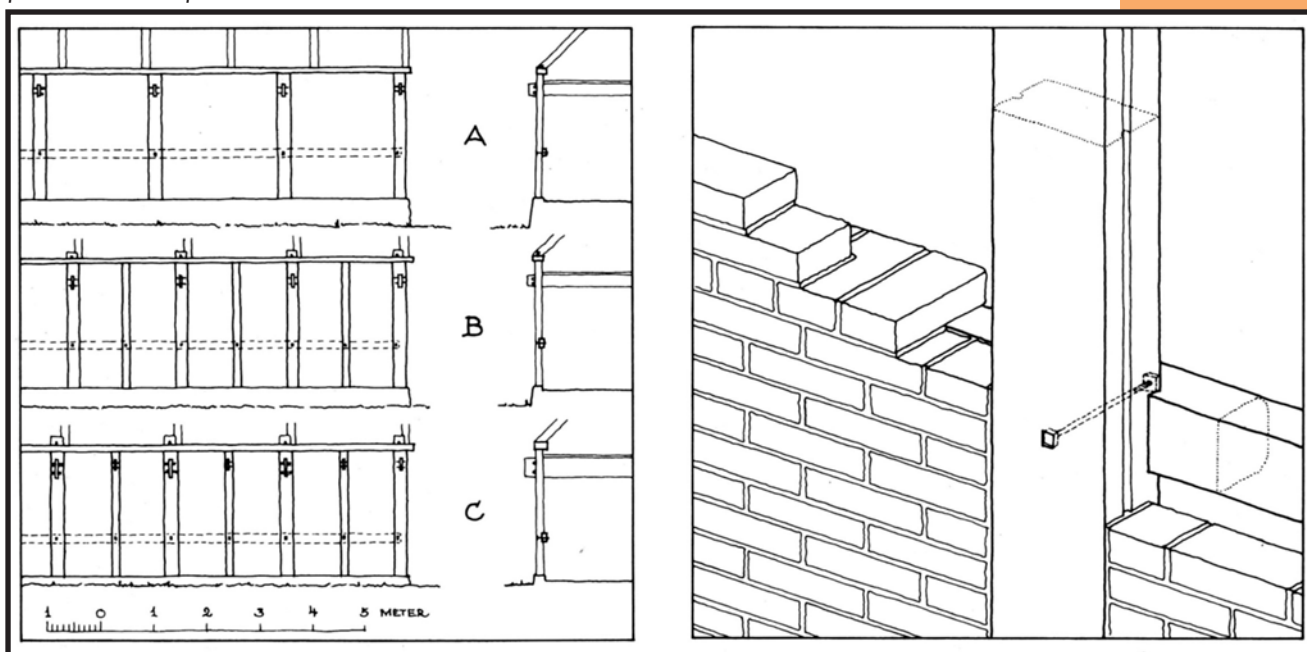

Fig 9 nederst: Tre typer sidebåndkonstruktioner fra sidste halvdel af 1800-tallet.

Det bornholmske bindingsværk er karakteristisk ved ikke at have skråbånd, hverken i facader eller gavle. Der er det sædvanlige "fyldtømmer", løsholter og

dokker, men ved midten af 1800-tallet opstår en ny forenklet type uden fyldtømmer, der afløses af et indvendigt vandret sidebånd, boltet ca. midt på stolperne. Det bliver en meget anvendt type bindingsværk på gårdenes udlænger og på mindre bolighuse i de mindre fiskerlejer.

Fig 10: Omkring 1900. Nordøstkysten ved fiskerlejet Ypnasted med små huse - de fleste bygget af genbrugsmaterialer. Man ser langs kysten mod Bølshavn. Listed og Svaneke. Foto: V. Myhre.

Fig 11: Bølshavn fiskerleje omkring 1900. Små fiskerhuse. Bemærk gavle og husbrænde - her er en af dem forsynet med en fuglekasse i form af en stubmølle. Foto: V. Myhre.

Fig 12: Listed omkring 1900. Foto: V. Myhre.

Da stråtage og trægavle blev forbudt i byerne - købstæderne - fra 1830, fik mange huse efterhånden murede gavle og tagsten på tagene - der gik dog en del år, inden det slog rigtig igennem. Det betød at der opstod en del teglværker, og langsomt afløstes bindingsværket af grundmurede bygninger.

Bornholmerne var dog meget traditionsbundne, og man blev til det sidste i slutningen af 1800-tallet ved med at have bindbjælker med gennemstukne bjælkehoveder, også på de omtalte enkle sidebåndskonstruktioner. I de små fiskerlejer finder man mange småhuse, som er opført af genbrug. Tømmer fra nedrevne gårde og fra skibstømmer, kommet ind ved strandinger.

Også tavlene i bindingsværket kan være genbrug af tørrede lersten og mursten. De kan være blevet noget skrøbelige med tiden, men indeholder ofte interessante detaljer og fortæller noget om småfolkvilkår, når de skulle skaffe sig et hus at bo i, nogle gange blot med to-tre fag og senere tilføjelser med et par fag.

Fig 13: Svaneke, købstad med de større gårde og grundmurede huse. Omkr. 1900. Foto:V. Myhre.

De grundmurede bygninger adskiller sig ikke meget fra tilsvarende i det øvrige Danmark. Både pudsede og senere i blank mur. Bygmestrene sætter dog deres lokale præg på detaljerne.

Bornholm er kendt for sine fire middelalderlige rundkirker, som man stadig "strides", hvorvidt det var forsvarskirker. Sandheden er nok et både - og, en kombination af forsvar og magasin for tiende og kostbarheder i ufredstider - derfor skulle de også være godt sikrede for angreb og indbrud.

Fig 14. Fiskerlejet Aarsdale, østkysten syd for Svaneke, omkring 1900. Røgerier. Foto:V. Myhre.

Fig 15. Fiskerhus i Melsted med lille silderøgeri. Omkring 1920.
I dag bygningsfredet.

En anden type bygninger som er kendt, er silderøgerierne, som der lå mange af i alle byerne øen rundt i både fiskerlejer og byer. Der er stadig mange bevaret, og flere er stadig i brug.

Fig 16. Aarsdale - klargøring af sild til røgning. Sådan kan det ikke gøres i dag. Sildene blev hængt på spid to og to hægtet sammen, de tørrede udenørs før røgningen. Røgeriskorstenen, lidt bred, ses på huset med tegtag. Skikken med to rækker tagsten i "tagfæsten" på langhalmstaget var meget udbredt på Østbornholm. Tækkekæppene blev gennemboret i vindskederne - specielt for Bornholm. Omkring 1900. Foto: V. Myhre.

Fig 17: Silderøgerier i Hasle. I dag bygningsfredet.

Egentlige røgerier med høje skorstene opstod i 1870'erne. De eksporterede til især København i deres storhedstid til 1940'erne, hvor der kom skærpede veterinære krav. Indenfor de seneste 20-30 år har silderøgningen fået nogen fremgang. Gudhjem og fiskerlejerne på nordøstkysten er særlig kendte for silderøgerierne. Hasle har idag bevaret et fint røgerimiljø.

Bombardementerne var meget ødelæggende, og hele byområder er præget af de nyopførte bygninger i mursten i blank mur, meget smukt og indpasset med omtanke og arkitektur, så husene falder pænt ind i de gamle bymiljøer. Der blev oprettet en særlig arkitekthjælp, som tegnede husene.

En særlig gruppe bygninger i Rønne og Nexø er "bombehuse" - huse som er opført efter sovjetrussernes bombardement lige efter Anden Verdenskrigs afslutning i begyndelsen af maj 1945.

Fig 18: "Bombehuse" i Nexø, genopbyggede huse efter sovjetrussernes bombardementer i maj 1945.

Fig 19: "Bombehuse" i Rønne, genopbyggede huse efter sovjetrussernes bombardementer i maj 1945.

Fig 20: Svenskehuse i Rønne.

I Rønne og Nexø blev der også bygget større kvarterer i udkanten af byerne med svenske træhuse - 275 i alt fordelt i de to byer. Det var en gave fra den svenske stat. Der var to typer, villa og bungalow, smukt anlagt i bydelsområder. Der blev pålagt særlige regler for bevaring, også af husenes farver, og de er i dag meget velanskrevne og attraktive.

Landbrugets udvikling med større enheder, og gårde der går af brug, forfalder og nedrives er heller ikke gået Bornholm forbi - det ses i landskabet.

Siden 1960'erne har der været en stigende fokus på bevaring af bymiljøerne, især i Rønne og Svaneke. Der er i dag mange bevarende lokalplaner for både byer og fiskerlejer, og bornholmerne har ry for at være bevidste om at passe godt på deres gamle bebyggelsesmiljøer og småhavne.

Mange elementer fra økologisk byggeri passer godt sammen med bevaring af det ældre bevaringsværdige byggeri, og det skaber også baggrund for et bevidst håndværk og anvendelse af gode materialer.

Der kan findes meget uddybende materiale på internettet. Her henvises til nogle af dem - ellers brug googlesøgning!

Generelt om Bornholm – et Kulturmiljøatlas.
Godt at gå på opdagelse i.
<https://kma.brk.dk/>

Bøndergårde.
<http://bornholmskebondegaarde.weebly.com/>

Bog om byggeskik på landet.
http://www.kulturarvbornholm.dk/uploads/1/1/2/5/11258347/bornholmsk_byggeskik_p_landet_af_niels-holger_larsen.pdf

Fotograf Valdemar Myhre - skildringer af miljøer, hovedsagelig på Østbornholm omkring Svaneke.
Meget smukke billeder, udgivet i en bog.
<http://www.myhresvaneke.dk/>

Hammers kort.
<https://www.flickr.com/photos/statensarkiver/sets/72157677324664522/with/31557939454/>

Om sovjetrussernes bombardementer af Rønne og Nexø den 8. og 9. maj 1945 og genopbygningerne (brug søgefeltet).
<http://www.roennebyarkiv.com/>
<http://www.bornholmerneshistorie.dk/>

Svenskehuse fra 1946.
<http://www.roennebyarkiv.com/de-svenske-traelighuse.html>

Silderøgerierne.
<http://www.bornholmernesmad.dk/roslashgerier.html>
http://www.bornholmernesmad.dk/uploads/1/1/2/5/11258347/silderogierne_ved_hasle_1991.pdf